

HRVATSKE MIGRANTSKE MREŽE: PRISTUP PRIPOVJEDNE POVIJESTI U ISTRAŽIVANJU „GASTARBAJTERSKE ERE“ ISELJAVANJA

Sažetak

Povećanje nezaposlenosti, loš životni standard i opća besperspektivnost, ali i politički razlozi bili su glavni potisni čimbenik iseljavanja iz Jugoslavije tijekom 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća. U fokusu ovoga rada je iseljavanje građana iz Hercegovine kao regije s najvećom stopom iseljavanja u vrijeme komunističke Jugoslavije. Zbog velike potrebe za radnom snagom i zbog postojanja razgranatih migrantskih mreža (rodbinskih i inih veza), najveći dio iseljenika odlučio se za Saveznu Republiku Njemačku. Prilikom dolaska u SR Njemačku iseljenici se susreću s mnogobrojnim nedaćama i problemima koje ćemo razmotriti u ovome radu. Rad se temelji na metodi pripovjedne povijesti i pripovijesti šestero kazivača. Cilj je predočiti etnološku i kulturno-antropološku sliku života tadašnjih iseljenika, koji se u ovome radu izjednačuju s terminom „gastarbajteri“. Jedan od ciljeva rada jest otkriti uzročno-posljedične veze i motive iseljavanja iz komunističke Jugoslavije u SR Njemačku u razdoblju od 1960. do 1973. te prikazati svakodnevicu iseljenika u Njemačkoj. Zaključak rada jest da su razgranate hrvatske migrantske mreže jedan od glavnih poticajnih čimbenika iseljavanja u Njemačku.

Ključne riječi: migrantske mreže; iseljavanje iz Hercegovine; iseljavanje u Njemačku; pripovjedna povijest; gastarbajteri.

TADO JURIĆ*

ANTE VUJEVIĆ**

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

UDK: 314.743(497.1=430)"
1960/1973"

Primljeno: 18. ožujka 2021.

* doc. dr. sc. Tado Jurić,
Hrvatsko katoličko
sveučilište,
tado.juric@unicath.hr

** Ante Vujević, mag.
hist.

Uvod

Masovno iseljavanje iz Jugoslavije u inozemstvo jedan je od najzornijih prikaza društveno-političke situacije Jugoslavije 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća. Ono jasno naznačuje i početak političke i gospodarske krize.¹ Unatoč poboljšanju životnoga standarda nakon gospodarske reforme 1965. godine, koja je rezultirala razvojem turizma i povećanom proizvodnjom potrošačkih dobara, reforme nisu dovele do uravnotežena porasta blagostanja u društvu i različitim krajevima Jugoslavije, nego su stvorili još veći jaz među stanovništvom i regijama. Na površinu izbijaju razlike između zaostalih seoskih sredina i dinamičnih urbanih sredina, a regionalne razlike otkrivaju različite interese.²

Povećana nezaposlenost i loš životni standard te zaostajanje regije, u ovom slučaju za stanovnike Hercegovine, bili su glavni „okidači“ za iseljavanje u SR Njemačku i ostale zemlje Zapadne Europe.³ Na početku ovoga procesa jugoslavenske vlasti sve do 1968. godine i potpisivanja međunarodnoga sporazuma između SR Njemačke i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije nisu blagonaklono gledale na iseljenike.⁴ U vrijeme potpisivanja sporazuma Njemačka je prolazila kroz svoje „gospodarsko čudo“ kojim je ostvaren značajan ekonomski rast. Uslijed toga Njemačkoj je bila prijeko potrebna radna snaga dok je Jugoslavija s druge strane iseljavanjem smanjivala broj nezaposlenih i dobivala potrebne devizne doznake iz inozemstva.

Potpisivanje sporazuma između tih dviju država došlo je kao naručeno za obje strane. „Izvoz“ radnika za SFRJ naizgled je bio *win-win* situacija. „Kroz odušak emigracije zemlja je smanjivala pritisak nezaposlenih, devizne doznake iz inozemstva poticale su lokalnu potrošnju, a država se k tomu riješila i dijela oporbenih kritičara. Ipak, odlasci radnika predstavljali su permanentni izvor nelagode pa se te radnike uvijek optimistički nazivalo ‘radnicima na privremenom radu u inozemstvu’.“⁵

¹ Usp. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. - 1911.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 331.

² Usp. isto, str. 334.

³ Kao jedan od potisnih čimbenika, a kada je riječ o Hercegovini, treba uzeti u obzir odnos vlasti prema najvećem dijelu stanovništva u političkom smislu. Usp. Ivica Lučić, „Komunistička represija nad Hrvatima u Hercegovini od 1945. do 1966.“, *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice hrvatske 10. svibnja 2011., gl. ur. Romana Horvat, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 289-328.

⁴ Usp. Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno: Jugoslavenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965.-1973.*, Institut za suvremenu istoriju, Beograd, 2012.

⁵ Isto, str. 190.

1. Metodologija

Rad se temelji na metodi pripovjedne povijesti i kvalitativne metode intervjua kojom su prikupljene i analizirane pripovijesti šestero kazivača. Cilj je predočiti etnološku i kulturno-antropološku sliku života tadašnjih iseljenika. Terensko istraživanje temeljilo se na odlasku u domove i kuće za odmor nekadašnjih iseljenika (u Hrvatskoj) i obavljanju intervjua s njima. Provodeći intervjue, primijenjena je metoda „sudjelujućeg slušanja“.⁶ U radu se nadalje koriste izvori iz statističkih godišnjaka Savezne Republike Bosne i Hercegovine 1967. – 1972. i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1954. – 1972. te relevantna literatura iz toga doba.

Osnovni je cilj rada otkriti uzročno-posljedične veze i motive iseljavanja iz komunističke Jugoslavije u SR Njemačku u razdoblju od 1960. do 1973. godine, ali i prikazati svakodnevni život iseljenika u Njemačkoj uz probleme s kojima se susreću prilikom dolaska u novu sredinu. U fokusu ovoga rada je iseljavanje u Njemačku iz Hercegovine⁷ kao regije s najvećom stopom iseljavanja u vrijeme političkoga okvira Jugoslavije. Osnovna je teza rada da su razgranate hrvatske migrantske mreže bile jedan od glavnih poticajnih čimbenika iseljavanja u Njemačku.

Svi ispitanici podrijetlom su Hrvati iz BiH, jednake su razine školske spreme dok su godine odlaska u inozemstvo kod svakog ispitanika različite, što je bilo bitno radi usporedbe načina i mogućnosti odlaska u inozemstvo u raznim fazama tzv. gastarbajterske ere iseljavanja. Termin *iseljenici* u ovom se radu izjednačuje s terminom „gastarbajteri“.

Hrvatski su iseljenički valovi i stradavanja tijekom druge polovice 20. i u dva desetljeća 21. stoljeća u znanstvenome smislu, u odnosu na druga zbivanja tijekom navedena razdoblja, bili uglavnom gotovo zaboravljena tema. Ni u Hrvatskoj, a ni u zemljama Zapadnoga Balkana nikada nije održan znanstveni skup o iseljeničkim posebnostima tzv. gastarbajterske ere 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća niti su stručno-znanstveno rasvijetljene uzročno-posljedične uvjetovanosti siline iseljavanja iz toga razdoblja na hrvatski gospodarski,

⁶ Jasna Čapo, *Dva doma: Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*, Durieux, Zagreb, 2019., str. 108.

⁷ Hercegovina kao regija zbog svojih mnogobrojnih povijesnih podjela do danas nema službenu granicu, no većina znanstvenika smatra da Hercegovina geografski gledano obuhvaća općinska područja: Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Jablanica, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Prozor-Rama, Stolac, Široki Brijeg, Trebinje i južni Tomislavgrad.

prostorni, društveni, demografski i ukupni razvoj.⁸ „Tragovi su neospornoga egzodusa vidljivi u cijelom razdoblju koje je slijedilo, njegovim se obilježavanjem i političko-statističkom kategorizacijom pod privremeno iseljavanje, uz podvođenje pod ekonomsku emigraciju, prikrivalo stvarne razloge otvaranja granica tadašnje zajedničke države, a naročito se nastojalo prikriti njegovu političku uvjetovanost.“⁹

Od iznimne koristi za istraživanje ove teme treba izdvojiti nekoliko autora. Većeslav Holjevac u djelu *Hrvati izvan domovine* (1967.) piše o destinacijama hrvatskoga iseljništva među kojima spominje i slučaj iseljavanja u Njemačku. Holjevac naglašava da je odljev radne snage iz Hrvatske karakterističan po tome što iz razvijenih krajeva odlazi uglavnom kvalificirana i visokokvalificirana radna snaga iako je namjera vlasti bila iseliti nekvalificiranu radnu snagu.¹⁰ Posebno koristan za naš rad jest znanstveni opus Ive Baučića.¹¹

Jasna Čapo, djelom *Dva doma: Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen* (2019.), na temelju petnaestogodišnjega istraživanja kvalitativnom metodologijom nudi izvrstan uvid u dinamiku života gastarbajtera.¹² Studija daje dobar uvid u kompleksnost migracijskih putanja, motiva, osobnih i obiteljskih sudbina iseljenika iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Djelo Vladimira Ivanovića *Geburtstag pišeš normalno: Jugoslavenski gastarbajteri u SR Njemačkoj i Austriji 1965. - 1973.* iznimno slikovito opisuje dinamiku života gastarbajtera te u nizu poglavlja opisuje proces od priprema za odlazak u inozemstvo do svakodnevice novopridošlih radnika s područja Jugoslavije u SR Njemačku.

⁸ Usp. Stjepan Šterc, „Uvod“, Tado Jurić – Wollfy Krašić – Monika Komušanac (ur.), *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma*, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2021. (u objavi).

⁹ Isto. U pokušaju da se ova tema konačno osvijetli održana je Međunarodna znanstveno-stručna konferencija *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma* (Zagreb, listopad 2020.). Dio konferencije činila je i izložba Tade Jurića *Gastarbajteri – ponavlja li se hrvatska povijest?* (2020.).

¹⁰ Usp. Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967., str. 348.

¹¹ Vidi Ivo Baučić, *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj*, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.; I. Baučić, *Socijalno ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije*, Geografski glasnik, Zagreb, 1972.; I. Baučić, *Aktualna pitanja jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu*, Republički komitet za informiranje SR Hrvatske, Zagreb, 1972.

¹² Njemački: *Gastarbeiter* („gostujući radnik“) naziv koji se originalno koristio za sezonske radnike koji su se 60-ih i 70-ih doseljavali u Zapadnu Njemačku iz drugih zemalja.

Na njemačkom govornom području pojavilo se samo nekoliko studija koje se bave poviješću stranih radnika.¹³ Zanimljivo je, međutim, da su „Jugoslaveni“ kao strani radnici potpuno zanemareni u istraživanjima njemačkih autora. Ivanović ovaj fenomen objašnjava činjenicom da su „Jugoslaveni“¹⁴ u usporedbi s drugim skupinama stranih radnika bili najbolje integrirani u njemačko društvo pa nisu ni bili vidljivi kao problem, osim u općem kontekstu.¹⁵

Kada je riječ o novijoj njemačkoj historiografiji, Ulf Brunbauer pripremio je prvu zbirku radova koja se bavila migracijama u bivšoj Jugoslaviji od 19. do 21. stoljeća.¹⁶ Karolina Novišćak, služeći se njemačkim primarnim izvorima, objavila je nekoliko članaka koji se bave jugoslavenskom radnom snagom pokušavajući rasvijetliti odnos jugoslavenske države prema toj populaciji u političkom i ekonomskom kontekstu.¹⁷ Vrlo korisne uvide daje i disertacija Katice Ivande *Die kroatische Zuwanderung in die Bundesrepublik Deutschland*, Bremen, 2007.

2. Sociološko-demografski prikaz migracija iz Jugoslavije

Uspostavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije krajem Drugoga svjetskoga rata, komunističke su vlasti počele s procesima konfiskacije imovine, nacionalizacije, kolektivizacije i političkim suđenjima protiv pojedinaca koje su teretili za suradnju s ustaškim režimom.¹⁸ Bleiburška tragedija¹⁹

¹³ Jan Motte – Rainer Ohliger – Anne von Oswald (Hg.), *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung, Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte*, Frankfurt/Main, 1999., str. 165-184; Othmar Nikola Haberl, *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien*, München, 1978.; Wilfried Künne, *Die Auswanderung jugoslawischer Arbeitskräfte: Ein Beitrag zur Analyse internationaler Arbeitskräftewanderung*, Hanstein, 1979.

¹⁴ Njemačke statistike nisu bilježile etničku pripadnost, nego su rađene prema državama doseljenja.

¹⁵ Usp. V. Ivanović, n. dj., str. 16.

¹⁶ Ulf Brunnbauer, „Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)“, Ulf Brunnbauer – Andreas Helmedach – Stefan Troebst, *Schnittstellen: Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*, R. Oldenburg, München, 2007.

¹⁷ Usp. Karolina Novišćak-Koelker, „Das Herz schlägt noch wo anders. Kroatinnen und Kroaten in Deutschland und ihr langer Weg zur Einbürgerung“, *Ost-West Europäische Perspektiven*, 3 (2013.), str. 216-223; Katica Ivanda, *Die kroatische Zuwanderung in die Bundesrepublik Deutschland*, Dissertation, Bremen, 2007.

¹⁸ Usp. Z. Radelić, n. dj., str. 424.

¹⁹ Blajburška tragedija naziv je koji se koristi za ratni zločin i zločin protiv čovječnosti koji je počinila Jugoslavenska armija nad civilima i zarobljenim vojnicima poražene vojske Nezavisne Države Hrvatske prilikom njihove predaje savezničkim silama u Austriji u razdoblju nakon 15. svibnja 1945.

prepolovila je mnogobrojna hercegovačka kućanstva, a novi politički procesi bili su pogubni za većinu hercegovačkih žitelja.²⁰

Uvodno spomenute gospodarske reforme iz 1961. i 1965. godine negativno su se preslikale na sve nerazvijene krajeve Jugoslavije među koje spada i Hercegovina. Proces ubrzane industrijalizacije i urbanizacije doveli su do stagnacije poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje poljoprivrednih dobara. Selo je doživjelo „senilizaciju i feminizaciju“, a sela udaljenija od većih središta, napose u nerazvijenim područjima, počela su odumirati.²¹ Ovisnost seljaka o poljoprivredi u koju se nije ulagalo i gospodarske neprilike koje su pogodile Hercegovinu, bile su najvećim razlogom masovnih iseljavanja od 1960. do 1972. godine. Osim toga, sve radno sposobno stanovništvo primoravalo se na ulazak u zemljoradničke zadruge, što je revoltiralo seljake koji su se na razne načine tomu suprotstavljali. U Cazinskoj krajini izbila je čak oružana pobuna, a zbog nezadovoljstva politikom KPJ prema selu u prvoj polovini 50-ih godina iz Partije je samo u Hrvatskoj isključeno više od 100.000 seljaka.²²

Od svih naroda iz tadašnje Jugoslavije Hrvati su se iseljavali najintenzivnije, a bili su i najobrazovaniji.²³ Ta je činjenica ostavila dubok trag i u suvremenom hrvatskom društvu u kontekstu gubitka socijalnoga kapitala.

Tablica 1. Broj i sudjelovanje vanjskih migranata u ukupnom stanovništvu Jugoslavije po republikama (31. 3. 1971.)

Područje	Broj privremeno zaposlenih u inozemstvu	% od ukupnoga stanovništva	% u ukupnoj vanjskoj migraciji iz Jugoslavije
Jugoslavija	628.262	3,3	100,0
Bosna i Hercegovina	138.274	3,7	22,0
Crna Gora	8.030	1,5	1,3
Hrvatska	227.941	5,2	36,3
Makedonija	56.449	3,4	9,0
Slovenija	49.563	2,9	7,9

²⁰ Usp. Ante Vujević, *Iseljavanje iz Hercegovine u SR Njemačku od 1960. do 1972. godine*, magistarski rad, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2020., vidi također u radu I. Lučića „Komunistička represija...“, str. 289-328.

²¹ Usp. Z. Radelić, n. dj., str. 424.

²² Usp. Katarina Spehnhjak, „Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 27 (1995.) 2, str. 209-231.

²³ Usp. I. Baučić, *Socijalno ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije*, Geografski glasnik, Zagreb, 1972.

Srbija	202.105	2,4	32,2
* uže područje	116.575	2,2	18,6
* Vojvodina	61.518	3,2	9,8
* Kosovo	24.012	1,9	3,9
Hercegovina	23.142	5,9	3,7

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679. Lica na privremenom radu u inostranstvu*, SZS, Beograd, 1971.

Gledajući okvir Jugoslavije, najmasovnije migracije zahvatile su područje zapadne Hercegovine.

Slika 1. Karta: broj iseljenih po općinama 1965. – 1968.

Izvor: Ivo Baučić, 1971. Legenda: tamnija područja označavaju veći postotak iseljenih građana

Uzrok iznimno velikom iseljavanju iz Hercegovine može se pronaći i u etničkoj slici zapadne Hercegovine. Naime, u usporedbi s ostalim krajevima Jugoslavije zapadna je Hercegovina bila gotovo pa etnički homogeno područje s čak 97,7 % ukupnog stanovništva hrvatske narodnosti.²⁴ Pored Hrvata nešto veći udio činili su Muslimani (većinom u Ljubuškom) dok je broj pripadnika ostalih narodnosti bio neznatan. Uspoređujući podatke s popisa stanovništva između općina s područja zapadne Hercegovine i istočne ili srednje Hercegovine, jasan je nerazmjer između broja iseljenih. Općine s većinskim hrvatskim stanovništvom imaju veći broj iseljenika nego općine s većinski muslimanskim

²⁴ Usp. Slavica Juka, *Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine*, Mostar, 1995., str. 193.

ili srpskim. Ovaj se fenomen vrlo teško može opravdati samo ekonomskim ili geografskim čimbenikom.²⁵ Pravi uzročnici takva problema mogu se pronaći u sociopolitičkim i demografskim smjernicama koje je provodila službena politika SR Bosne i Hercegovine. Redovitim isticanjem „povijesne krivnje“²⁶ hrvatskoga naroda u BiH omogućavala se sustavna diskriminacija na temelju nacionalne, vjerske i političke pripadnosti.²⁷

SR Njemačka zapošljavala je više od četiri petine (81,6 %) hercegovačkih iseljenika, što je više od republičkoga (81,0 %) i znatno više od jugoslavenškoga (61,2 %) i drugih republičkih i pokrajinskih prosjeka.²⁸ Evidentno je da za vanjsku migraciju iz Hercegovine najveću važnost ima SR Njemačka dok ostale zemlje, posebice prekomorske, nemaju veliku važnost kao, primjerice, na prostoru Dalmacije.

Ukupan broj iseljenih varira od godine do godine, ali i ovisno o izvorima. U tablici prikazujemo sažetak nekih izvora koji prikazuju stanje za Hrvatsku. Na ovom primjeru bolje je pokazana neujednačenost izvora.

Tablica 2. Iseljeni građani Jugoslavije 1971. – 1981. s osvrtom na Hrvatsku

Godina	Ukupno osoba iz (bivše) Jugoslavije u Zapadnoj Europi	Ukupno osoba iz Hrvatske u Njemačkoj
1971. <i>Popis stanovništva</i>	596.869	6,1 % populacije, 308.295, odnosno 38,3 % od ukupnog broja iz Jugoslavije
1973.	1.110.000 (860.000 radnika + 250.000 članova obitelji)	295.000 radnika ili 34,4 % od svih iz Jugoslavije
1981.	1.100.000 (700.000 radnika + 400.000 članova obitelji)	„minimalno 1/3“, (Vjesnik, 10. 4. 1982.)
1981. <i>Popis stanovništva</i>	815.000 (578.000 + 237.000 članova obitelji)	189.000 (135.000 + 54.000 članova obitelji), 23,19 % od ukupnog broja iz Jugoslavije

Izvor: Vladimir Stanković, *Crkva i hrvatsko iseljništvo*, Publik praktikum, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982., editirali autori

²⁵ Usp. isto.

²⁶ Termin koji je osmislila i upotrebljavala vlast SFRJ radi nametanja kolektivne krivnje hrvatskomu narodu zbog događaja iz prošlosti poput uspostave NDH ili zločina u Jasenovcu. Konstrukcijom toga termina provodio se politički teror nad Hrvatima radi stvaranja kompleksa niže vrijednosti osoba hrvatskoga podrijetla.

²⁷ Usp. S. Juka, n. dj., str. 193.

²⁸ Usp. Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Prva književna komuna, Mostar, 1973., str. 242.

Što se tiče dobnoga sastava iseljenika, iz treće je tablice jasno da na rad u inozemstvo odlazi fizički i psihički najsposobnije stanovništvo. Gledajući podatke iz Hercegovine, svega 1,3 % iseljenika pripada dobnoj skupini starijih od 55 godina. Uspoređujući podatke s ostalim pokrajinama Jugoslavije, Hercegovina je imala najmanji udio iseljenika do 20 godina pa se može zaključiti da su iseljenici iz Hercegovine prosječno malo stariji nego iz ostalih krajeva.

Tablica 3. Dobna i spolna obilježja vanjskih migranata iz Hercegovine (31. 3. 1971.)

Dobne skupine	Iseljenici			
	Ukupno		Udio po spolu (%)	
	broj	%	muškarci	žene
65 i više	73	0,3	72,0	28,0
60 – 64	76	0,3	66,7	33,3
55 – 59	171	0,7	93,6	6,4
50 – 54	302	1,4	74,3	25,7
45 – 49	828	3,6	86,1	13,9
40 – 44	2.033	8,8	71,1	28,9
35 – 39	3.132	13,5	85,1	14,9
30 – 34	4.810	20,8	82,7	17,3
25 – 29	5.141	22,2	78,6	21,4
20 – 24	5.186	22,4	71,4	28,6
do 20	1.390	6,0	51,8	48,2
Ukupno	23.142	100,0	78,2	21,8

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679. Lica na privremenom radu u inostranstvu*, SZS, Beograd, 1971.

Ivo Baučić u djelu *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj*²⁹ navodi da je broj žena koje su otišle na rad u SR Njemačku 1968. godine iznosio 32.338, što je 56,4 % od ukupnoga broja iseljenika.³⁰ Ovaj podatak daje potpuno drukčiji uvid, suprotan uvriježenu mišljenju da su se pretežito iseljavali muškarci. Bitno je naglasiti da je te godine potpisan bilateralni

²⁹ I. Baučić, *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj*, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zadržna štampa, Zagreb, 1970., str. 25.

³⁰ Usp. isto.

ugovor između SFRJ i SR Njemačke³¹ pa je vjerojatno taj fenomen povezan s regulacijom odlaska na tzv. privremeni rad.

3. Svjedočanstva iseljenika – motivi iseljavanja

Iako se iseljavanje tijekom tzv. gastarbajterske ere često u narativu prikazuje kao izbjavljenje iz teških životnih uvjeta, istina je bila da je život za mnoge još dugo bio težak i nakon preseljenja u Njemačkoj, o čemu svjedoče naši kazivači.

Osnovni problemi izvirali su iz činjenice da iseljenici nisu poznavali njemački jezik, a odvajanje od obitelji sa sobom je nosilo ozbiljne emotivne posljedice za koje mnogi nisu bili spremni. Dokumentarni film Krste Papića *Specijalni vlakovi* (1972.) daje rijetko koristan uvid u život iseljenika koji odlaze vlakovima u München. Film vrlo suptilno prikazuje degradaciju koja očekuje gastarbajtere.³² Pojedinci idu trbuhom za kruhom, ogorčeni sustavom, ogorčeni malim plaćama i nemogućnošću ostvarivanja pristojnoga života. Mnogi od njih mlađi su od 25 godina, koji tugujući napuštaju posljednju stanicu Zagreb.³³ Većina njih planira se vratiti nakon što zaradi dovoljno za svoje potomke. Ovakav prikaz djeluje nam realistično pogotovo nakon što su nam ispitanici davali vrlo slične odgovore u intervjuima.

Kroz cijeli film daje se društveno kritička slika položaja jugoslavenskih radnika. Film informira o organiziranu putovanju iseljenika, gastarbajtera, u Njemačku i prikazuje njihove stavove, želje i osjećaje. Meta komentara je neljudski odnos prema gastarbajterima tijekom „transporta“ i primitka u Njemačku te socijalne razlike između radnika i rukovodioca u Jugoslaviji, koji tjeraju ljude na odlazak iz zemlje.³⁴ Istaknut ćemo scenu koja prikazuje šefa njemačkoga liječničkoga izaslanstva koje se nalazi u Zagrebu i nadzire sistematski pregled i odabir radnika za SR Njemačku. Liječnik napominje kako

³¹ Bilateralni ugovor između SFRJ i SR Njemačke pod nazivom: „Sporazum o regulisanju zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj“, stupio na snagu 4. 2. 1969., objavljen u *Dodatku službenog lista* br. 1/1969.

³² Krsto Papić, *Specijalni vlakovi*, 1972.

³³ Isto.

³⁴ HR-HDA-1387 – Zbirka hrvatskih kratkometražnih filmova (zbirka) 61 – *Specijalni vlakovi* (komad).

„Jugoslavija SR Njemačkoj daje najveći broj zaposlenih stranaca, s kojima su zadovoljni. To su jako kvalitetni radnici koji se vrlo brzo adaptiraju“³⁵.

Tema socijalne nepravde i „klasne povlaštenosti“ naglašena je i u izjavama iseljenika koji su na putu za Njemačku.³⁶ U nastavku teksta iznosimo nekoliko primjera.

Iseljenik 1:

„Mene je nagnalo da odem, da zaradim za svoju porodicu za bolji standard da ne kaskaju kao što sam ja kaskao za mojim ocem, mislim na novu budućnost našeg života. Na osnovi toga ljubim sve naše stope, naše planine, našu grudu zemlje, ali s obzirom da imam petero djece idem jer mi se pružila mogućnost da se može zaradit. Hvala zajednici i slobodi.“³⁷

Iseljenik 2:

„Ne mogu se svađat, pravdu ne mogu nać. Dok smo god radnici, svoje pravo nikad nećemo nać. To je jedna stvar, druga stvar, ovi naši šefovi imaju prevelike plaće. Nemam ništa protiv njih, oni su išli u školu, neka su toliko nagrađeni. Recimo i ja sam išao u školu, malo manje nego oni, ali velika je razlika. Sekretar dobije 308 hiljada na ruke, on od svoje plaće gradi vikendicu i kuću gradi, a ja si ne mogu ni odijelo kupit, a 24 godine imam. Ne možeš se oženit, nemaš stana, nemaš kuće i još bolesnu majku moraš uzdržavati koja nije socijalno osigurana i to me najviše natjeralo da idem.“³⁸

Iseljenik 3:

„Nemam od čega da živim, pogledajte moje ruke. Našeg čovjeka treba čuvati u Jugoslaviji, hoćemo reć ono što je. Zašto smo polagali svečanu obvezu u armiji? Ostavio sam ženu ovdje i opet sam rob. Znači rob sam ovdje i u tuđem svijetu. Ni govoriti ne znam, ništa ne znam i dođem ko telac u tuđu zemlju. Služio sam tri godine ratnu mornaricu i bio savršen vojnik. Išao sam u inostranstvo s maršalom Titom. Kad sam bio sposoban da savladam našu biografiju, naše otadžbine, onda sam valjda sposoban dobit posao.“³⁹

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Izvor: *Specijalni vlakovi*, film Krste Papića, HR-HDA-1387-61, Hrvatski državni arhiv, obrada Tado Jurić.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

Iseljenik 4:

„Moraš ići van, probijati se, radi. Imaš osjećaj da se nikad ne bi vratio, a i nemaš se zašto vraćati. Ako treba, ići ćemo u Kanadu i Australiju, moraš se probijati. U Ljubuškom, odakle sam ja, treba dobro platiti ako hoćeš radno mjesto i mene je to pogodilo.“⁴⁰

Film pak otvara i pitanje emocionalnog stanja iseljenika, što je u istraživanjima ove teme do danas ostalo potpuno marginalizirano:

Iseljenik 5:

„Teško mi je bilo. Žena plače, mati plače, otac, dijete plače. Igrao se na polju kad sam prošao kraj njega pa mi kaže da me nije poljubio, onda sam ja njega poljubio. Izvinite, ne mogu pričati. Kad pričam, teško mi je. Da sam znao da će biti ovako teško, ne bi se odlučio ići u inostranstvo.“⁴¹

U nastavku teksta donosimo dijelove intervjua⁴² provedenih s našim kazivačima koji potkrjepljuju navode iz ovog dokumentarnog filma, ali i daju dodatni uvid u stvarne motive odlaska iz Hercegovine te kako je izgledala svakodnevica gastarbajtera u Njemačkoj.

Intervjuirana osoba: Ante Ećimović

„Rođen sam 13. 11. 1937. godine u selu Stipanići, kao šesto dijete. Prije mene rodilo se troje braće i dvije sestre, a nakon mene se rodilo još troje braće. Još kao dijete ostao sam bez majke i djetinjstvo je bilo zaista teško.“

Ispitivač: Kako ste se odlučili za odlazak u Njemačku?

Ante Ećimović: „Imao sam poznanstva, našeg kuma. I on je meni rekao: Ante, može se ići u Njemačku! Kakvu Njemačku, zar se smije tamo ići? Može, kaže se. I kaže da se može dobiti viza i garancija da se može ići tamo. A ja sam se svejedno spremao ići na crno preko granice. Nisam imao što izgubiti tada. Ja sam njemu dao podatke i to je trajalo više od pola godine dok sam dobio vizu i putovnicu. On mi je uspio sve srediti i otišao sam u Njemačku 6. 6. 1961., ja prvi od svoje braće.“⁴³

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Cjelokupni transkripti intervjua s Antom Ećimovićem, Šimunom Tokićem, Ivom Kurevijom, Ivanom Ećimovićem i Marom Radoš mogu se pročitati u A. Vujević, n. dj.

⁴³ Intervju s Antom Ećimovićem obavljen 9. 11. 2019. u Selinama.

Intervjuirana osoba: Šimun Tokić

„Rođen sam 16. 5. 1949. u selu Kongora. Išao sam u školu prva četiri razreda osnovne škole. Još dok sam bio dijete, tata se teže razbolio i nije bio u mogućnosti raditi, stoga je teret cijele obitelji ostao na meni i mojoj braći i sestrama. Kroz moju mladost ostali smo sirotinja tako da smo braća i ja morali raditi teške fizičke poslove kako bismo preživjeli.“

„Još prije svog odlaska u vojsku par puta pokušali smo ilegalno prijeći preko granice. Naša želja je bila odlazak na rad u Austriju, ali nismo uspjeli prijeći granicu između Slovenije i Austrije. Sve je to bilo u želji za boljim životom i zapravo išli smo trbuhom za kruhom. Osim što smo bili kruha gladni i što u našem kraju nije postojala mogućnost za nekim boljim poslom kojim bih si uspio osigurati egzistenciju, jedan od motiva koji me vodio za bijegom iz Jugoslavije, bila je i politička tortura koju smo moja obitelj i ja trpjeli. Proganjani smo na raznorazne načine samo radi toga što smo Hrvati. Protiv nas vodilo se suđenje od čak 6 godina. U tom razdoblju bio sam u više navrata zatvaran i doslovno mučen i premlaćivan u pritvoru.“

Ispitivač: *Nakon tog neuspješnog ilegalnog prelaska granice i odlaska u Austriju, kako ste se odlučili za odlazak u Njemačku i kako ste to ostvarili?*

Šimun Tokić: „Prilikom povratka iz vojske jedan čovjek iz susjednog sela pitao me želim li ići s njim u Njemačku s obzirom na to da mu treba ljudi za posao. Naravno, ja sam odmah pristao i nisam previše razmišljao. Sa mnom je išlo i još par mladića iz sela. Prijavio sam se nadležnima za dobivanje putovnice i nekim sam ju čudom vrlo brzo i dobio. U Njemačku sam otišao 1971. godine.“⁴⁴

S obzirom na to da se prethodna dva intervjua odnose na muške ispitanike, zanimalo nas je jesu li se životni uvjeti i odrastanje ispitanica razlikovali od muških ispitanika.

⁴⁴ Intervju sa Šimunom Tokićem obavljen 22. 6. 2020. u Selinama. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

Intervjuirana osoba: Iva Kurevija, rođena 15. ožujka 1940., otišla u Njemačku 1965. godine.

Ispitivač: *Što nam možete reći o svome odrastanju i boravku u Hercegovini prije odlaska u Njemačku i koji je bio vaš razlog odlaska u inozemstvo?*

„Ja sam bila drugo dijete u obitelji, imala sam starijega brata i još dvije mlađe sestre i dvoje mlađe braće. Završila sam četiri razreda osnovne škole i nakon toga sam krenula pomagati tati i mami obavljajući razne poslove. Većinom sam radila fizičke poslove kao i muškarci, najčešće je to bilo okopavanje zemlje i razni poljoprivredni poslovi. Osim toga vodila sam stoku na ispašu, išla s tatom u sječu drva u šumu, išla s tatom na mlinice po brašno i još štošta toga. Najveći problem je bio nemogućnost zarade novca za kupnju odjeće, obuće ili nekih drugih stvari. Godine 1961. moj tadašnji dečko odlazi u Njemačku, kao prvi momak iz sela koji je otišao. Skupa s njim otišao je i moj stric. Nakon nedugo vremena tadašnji dečko se vratio u Hercegovinu da me oženi. Nakon udaje ja sam još neko vrijeme ostala u Hercegovini kod svekra dok se muž vratio u Njemačku na posao. Godine 1965. sam napokon otišla k mužu u Njemačku.“⁴⁵

Svjedočanstva su jasan dokaz da su životni uvjeti u Hercegovini bili izrazito teški i da je odlazak na rad u inozemstvo mnogima bila zapravo jedina opcija kojom se mogla osigurati egzistencija. Treba istaknuti da ženska populacija nije bila pošteđena teških fizičkih poslova i ravnopravno je sudjelovala u njima. Uzrok tomu vjerojatno možemo pronaći u izravnoj posljedici nedostatka muške populacije koja je stradala u Drugome svjetskome ratu te neravnopravnu položaju žena u tradicionalnom i patrijarhalnom hercegovačkom društvu.⁴⁶ Nemogućnost zarade, opća besperspektivnost te neprekidne političke torture pod sumnjom da je riječ o „unutarnjem neprijatelju“ tjerale su mnoge u nepoznato.⁴⁷ Sporost pravosudnoga sustava, često i nemogućnost dobivanja putovnice uz već spomenute gospodarske i političke probleme bili su jedan od čestih motiva za ilegalni pokušaj prelaska granice i odlaska u zemlje Zapadne Europe. Iz svjedočanstava je pak jasno vidljiva i potkrjepa naše teze o migrantskim mrežama koje olakšavaju iseljavanje. Svi naši ispitanici imali su

⁴⁵ Intervju s Ivom Kurevijom obavljen 28. 4. 2020. u Selinama.

⁴⁶ Usp. A. Vujević, n. dj.

⁴⁷ Usp. S. Juka, n. dj., str. 92.

rodbinu ili prijatelje u inozemstvu, koji su na neki način postali „agenti daljnjeg iseljavanja“.⁴⁸

4. Život gastarbajtera u Njemačkoj

4.1. Pronalazak posla i smještaja u Njemačkoj

Pronalazak posla i smještaja, nepoznavanje jezika i društvena integracija samo su neki od problema s kojima su se susretali iseljenici prilikom dolaska u SR Njemačku.⁴⁹ Upravo njihove obiteljske i prijateljske veze prilikom dolaska bile su glavni oslonac u rješavanju tih problema.

Pronalazak posla prva je i najvažnija stavka prilikom dolaska iseljenika u novu sredinu. Ispitanici su u svojim svjedočanstvima istaknuli da su se od početka posvetili svom glavnom „poslanju“, osiguravanju materijalnih i novčanih sredstava za sebe i obitelj. Brojna su svjedočanstva koja pokazuju da su iseljenici imali najčešće dva cilja: napraviti kuću u domovini i kupiti traktor ili pak pomoći braći i sestrama koji su ostali u Jugoslaviji.⁵⁰

Pronalazak posla našim kazivačima nije bio velik problem. Nerijetka je pojava bila i obavljanje više poslova radi što bolje zarade. Svi ispitanici istaknuli su da su uz službeni posao obavljali još poneke poslove „na crno“ nakon što su ispunili maksimalan broj dopuštenih sati. Radnici s područja Jugoslavije bili su izrazito cijenjeni u Njemačkoj.⁵¹ Uzrok tomu bila je njihova velika želja za što boljom zaradom, predanost poslu, brza asimilacija i učenje jezika. Radnici su nerijetko pohađali razne tečajeve kojima su učili nove radne vještine putem kojih bi lakše napredovali na poslu, a samim time i osigurali veću zaradu.⁵²

Ante Ećimović: „Položio sam ispit za vozača druge kategorije, za teretne aute i prikolice pa sam to i radio u firmi, vozio sam teretna vozila. A također mi je firma platila i obuku za varioca. To mi je dobro došlo i bilo mi je puno lakše raditi. Snalazio sam se i u drugim poslovima. Znao sam i zidati i

⁴⁸ Na ovome se mjestu može povući i paralela s tzv. lančanim iseljavanjem Hrvata iz Dalmacije u prekomorske zemlje krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Vidi Ljubomir Antić, *Hrvati u Americi*, Zagreb, 1985. i Lj. Antić, „Hrvatsko iseljništvo u Južnoj Americi“, *Migracijske teme*, 4 (1988.), str. 413–437.

⁴⁹ Usp. V. Ivanović, n. dj., str. 99.

⁵⁰ Usp. J. Čapo, n. dj.

⁵¹ Usp. V. Ivanović, n. dj., str. 99.

⁵² Usp. isto, str. 32.

postavljati keramiku i ovo što se tiče bravarije, a uz sve to vozio sam strojeve (ralicu, bager...). Plaća je odmah bila višestruko veća.⁵³

Međutim, pronalazak prikladnog smještaja bio je velik problem. Za većinu radnika iz Hercegovine, koji su pretežito radili na građevini i u uslužnim djelatnostima (ugostiteljstvo), tvrtke su osiguravale privremeni smještaj. Za građevinske radnike smještaj je najčešće bio u vagonima ili montažnim barakama koje su se nalazile uz samo gradilište. Kazivači nam svjedoče da su životni i higijenski uvjeti u tim smještajima bili ispod prihvatljive razine.

Pronalazak stana prema načelima iznajmljivanja stanova u Njemačkoj, koja im nije imao tko objasniti, iseljenicima je bio ogromna prepreka. Velik broj zahtjeva za podstanarstvom stranaca u to je vrijeme u Njemačkoj bio odbijen.⁵⁴ Dvije trećine stanodavaca odbijalo je iznajmiti stanove strancima i to na temelju duboko ukorijenjenih predrasuda. Uza sve spomenute prepreke najveći je problem bio u tome da je upravo dokaz o posjedovanju stana bio uvjet dobivanja radne i boravišne dozvole.⁵⁵

Intervjuirana osoba: Ivan Ećimović, rođen 21. travnja 1934., otišao u Njemačku 1962. godine.

Ispitivač: Kako ste pronašli prvi posao u Njemačkoj i kako je izgledao Vaš smještaj?

„U Njemačku sam otišao 1962. godine na poziv svoga mlađeg brata Ante. Ante mi je poslao papire i došao sam kod njega u Wuppertal. Ante mi je sredio posao i na početku smo radili zajedno u jednoj firmi, ali kasnije smo se razišli. Moj prvi posao kao i svi sljedeći bio je posao na građevini. S obzirom na to da sam prethodno u Jugoslaviji sudjelovao na radnim akcijama po Crnoj Gori, znao sam ponešto raditi na građevini stoga sam se na poslu brzo i dobro snašao. Što se tiče smještaja, moji prvi smještaji većinom su bili vagoni i barake koje je organizirala građevinska firma u kojoj sam radio. Uvjeti smještaja bili su izrazito loši. Često se dešavalo da je po četvero radnika spavalo na jednom krevetu. Također prilikom zime, sobe su najčešće bile bez grijanja. Tijekom zimskih dana kada su temperature bile visoko ispod nule, znalo se događati da nam se deka doslovno zaledi za pod i da nam piće smrzne.

⁵³ Intervju s Antom Ećimovićem obavljen 9. 11. 2019. u Selinama. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

⁵⁴ Usp. isto, str. 226.

⁵⁵ Usp. V. Ivanović, n. dj., str. 200.

Kasnije je u Njemačkoj donesen zakon da se nije mogla dobiti viza niti dozvola za rad ako osoba nije imala stalno prebivalište u Njemačkoj, stoga sam našao mali stan i sredio sam sve papire. Pronašavši stan, došla mi je i žena u Njemačku.“⁵⁶

Svi muški ispitanici imaju gotovo identične priče o pronalasku smještaja, posla i životnih uvjeta u kojima su živjeli. Međutim, iskustva ispitanica uvelike se razlikuju od muških.

Ispitivač: *Kako ste pronašli prvi posao i kako je izgledao Vaš smještaj?*

Iva Kurevija: „Po dolasku sam bila s mužem nekoliko dana u hotelu u Wuppertalu, dok se nisam zaposlila. Muž je otišao četiri godine prije mene u Njemačku i dobro se snašao te je pronašao posao za mene i pozvao me da dođem. Zaposlila sam se nakon tjedan dana boravka u Njemačkoj. Moj prvi posao bio je u jednoj lokalnoj bolnici gdje sam čistila i pomagala u kuhinji. Preko te bolnice mi je muž sredio vizu tako da sam od samog početka imala posao. S obzirom na to da je preko tjedna muž bio cijelo vrijeme na terenu, ja sam stanovala u sobama koje je bolnica imala organizirane za svoje djelatnike u neposrednoj blizini. Glavna sestra je bila jako ljubazna pa je dopuštala da muž preko vikenda dođe kod mene u sobu prespavati.“⁵⁷

Analizirajući statističke podatke i razmatrajući motive iseljavanja ženske populacije, u većini slučajeva žene su odlazile svojim muževima koji su se u međuvremenu snašli u novoj sredini.

4.2. Znanje njemačkoga jezika

Svi naši kazivači završili su četiri razreda osnovne škole i u skladu s tim nisu znali njemački jezik prilikom dolaska u Njemačku. Stoga im je snalaženje u javnome prijevozu, odlazak u trgovinu, odlazak liječniku ili bilo koja druga aktivnost predstavljalo velik problem.

⁵⁶ Intervju s Ivanom Ećimovićem obavljen 5. 1. 2020. u Velikoj Gorici. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

⁵⁷ Intervju s Ivom Kurevijom obavljen 28. 4. 2020. u Selinama. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

Intervjuirana osoba: Mara Radoš, rođena 22. ožujka 1951., otišla u Njemačku 1972. godine.

Ispitivač: Jeste li znali njemački jezik prilikom dolaska i ako niste, kako ste ga naučili?

„Prilikom samog dolaska nisam znala ni riječi njemačkog jezika. Odlazak u trgovinu bez muža bio mi je jako stresan jer se znalo događati da mi prodavačica ne vrati dovoljno novaca nakon plaćanja, a ja joj to nisam znala objasniti. Čak sedamnaest godina nisam radila, nego sam odgajala djecu i s njima pričala na hrvatskom jeziku u kući. Osim učenja s mužem, a kasnije i djecom nisam pohađala nikakve tečajeve ili škole za njemački jezik.“⁵⁸

Ostali ispitanici također nisu pohađali nikakve škole ili tečajeve, nego su većinom jezik učili kroz rad na poslu.

Ispitivač: Kako ste naučili njemački jezik?

Ante Ećimović: „Kada sam došao, nisam znao riječi jezika, a ostali koji su došli sa mnom još manje. Tako da sam bio prisiljen učiti malo-pomalo uz rad. Nije bilo knjiga da bi mogao naučiti jezik, nije bilo ni rječnika u početku, tek kasnije. Uglavnom vidiš što radi on (Nijemac), pa vidiš što treba i onda ponavljaš za njim. Moja sreća bila je što sam od samoga početka radio u grupi s Nijemcima pa sam samim time bio prisiljen i brže naučiti jezik. Bilo je tu dosta ljudi iz Hercegovine koji su došli sa mnom i družili su se isključivo s Jugoslavenima na gradilištu pa nisu baš najbolje naučili jezik jer nisu imali toliku potrebu za komunikacijom kao recimo ja.“⁵⁹

Iva Kurevija: „Nisam išla u nikakvu školu. Sve sam učila sama na poslu ili doma s mužem. Muž je dolazio kući samo vikendom i onda me pomalo učio jezik. Radeći u kuhinji tamo je bila jedna naša cura koja mi je malo pomagala s jezikom. Ali većinom sam gledala što drugi rade i tako se učila poslu, a i jeziku ispitujući non-stop kako se što kaže.“⁶⁰

Osim svakodnevnih poteškoća, nepoznavanje jezika bila je velika opasnost za radnike na gradilištu. S obzirom na to da nisu znali pročitati upozorenja o opasnosti, česti su bili slučajevi nesreća na gradilištu. Glavni izvor gotovo svih problema bila je neobaviještenost. Primjerice, radnici nisu znali tumačiti

⁵⁸ Intervju s Marom Radoš obavljen 22. 6. 2020. u Selinama.

⁵⁹ Intervju s Antom Ećimovićem obavljen 9. 11. 2019. u Selinama.

⁶⁰ Intervju s Ivom Kurevijom obavljen 28. 4. 2020. u Selinama. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

i razlikovati neto od bruto plaće pa je dolazilo i do brojnih prijevара. Također, česti su bili slučajevi da su radnici plaćali poreze na samce iako su u Njemačkoj boravili sa ženom i djecom.⁶¹

4.3. Društvena integracija

Pitanjem društvenoga i slobodnoga vremena iseljenika nitko se od jugoslavenskih i njemačkih vlasti nije bavio.⁶² Dok su domaći njemački radnici slobodno vrijeme provodili u krugu obitelji, iseljenici su često padali u depresiju ili se predavali porocima, najčešće zbog nostalgije za rodnim krajem ili obitelji.⁶³ Neformalna mjesta okupljanja za radnike iz Jugoslavije postale su željezničke postaje u većim gradovima poput Münchena, Stuttgarta, Hamburga, Dortmunda i mnogih drugih. Do željezničkih se postaja moglo vrlo lako doći, bile su grijane tijekom zime i boravak na takvim mjestima nije previše opterećivao novčanik radnika koji je pazio na svaku zarađenu marku.⁶⁴ Osim neformalnih druženja na željezničkim postajama, one su bile pogodno mjesto na kojima se mogla kupiti razna tiskovina na tadašnjem srpskohrvatskom jeziku. Međutim, željezničke su postaje bile i glavnim središtima na kojima je UDBA⁶⁵ prikupljala podatke o iseljensštvu i pratila ponašanje pojedinaca.⁶⁶

„Čitao sam štampu hrvatske političke emigracije, ali sve potajice. Najčešće sam novine kupovao na kolodvoru i željezničkim stanicama, ali tek nakon što sam dobro razgledao i promotrio situaciju oko mjesta na kojemu ću kupiti. Strah od Udbe bio je vječito prisutan i znalo se da nadziru takva mjesta.“⁶⁷

Tek početkom 70-ih godina njemački je zakon dopustio otvaranje samostalnih djelatnosti za strance. Tih godina dolazi do otvaranja brojnih restorana

⁶¹ Usp. V. Ivanović, n. dj., str. 146.

⁶² Usp. isto.

⁶³ Usp. T. Jurić, „Vratiti se ili ostati – stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke“, *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije*, Zagreb, 2020., str. 1030-1045.

⁶⁴ Usp. V. Ivanović, n. dj.

⁶⁵ UDBA (Uprava državne sigurnosti) naziv je tajne policije u vrijeme komunističke Jugoslavije. Osnovna zadaća rada bila je usmjerena prema kritičarima režima i političkoj emigraciji. UDBA je do željena cilja nerijetko dolazila koristeći se metodama zastraživanja, terora i likvidacije (vidi Bože Vukušić, *Tajni rat UDBE protiv hrvatskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine*, Klub hrvatskih povratnika iz iseljensštva, Zagreb, 2002.).

⁶⁶ Usp. isto.

⁶⁷ Intervju s Ivanom Ećimovićem obavljen 5. 1. 2020. u Velikoj Gorici. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

i kafića jugoslavenskih radnika, koji su najčešće nosili imena po mjestima rodnoga zavičaja. Njemačku su 70-ih godina preplavili restorani s nazivom „Hercegovina“ ili „Dalmacija“ ili restorani nazvani osobnim imenima vlasnika „Kod Stipe“, „Kod Ante“ ili slično.

Iznimno važan integrativni čimbenik u očuvanju kulturnoga, jezičnoga i vjerskoga identiteta u hrvatskome iseljeništvu čine hrvatske katoličke misije u Njemačkoj. Na vjerskoj i kulturnoj razini Crkva je u Hrvata od prvih migracijskih valova do danas u iseljeništvu, napose u Njemačkoj, bila glavni organizacijski čimbenik okupljanja i djelovanja iseljenih Hrvata na svim razinama.⁶⁸ Crkva je u hrvatskom iseljeništvu imala još važniju ulogu nego u domovini jer je osim očuvanja vjerskoga identiteta iseljenih Hrvata često i zamjenjivala sve one institucije koje su služile očuvanju, promicanju i predstavljanju hrvatskoga vjerskoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta.⁶⁹

Kolika je zapravo važnost hrvatskih katoličkih misija i misa na hrvatskome jeziku možemo uočiti na temelju osobnih svjedočanstava iseljenika. Mnogi su mise i druženja nakon mise zapravo bila jedina prilika za interakciju i zabavu sa svojim sunarodnjacima.

Ispitivač: *Kako je izgledao Vaš društveni život?*

Ivan Ećimović: „Ponekad sam znao otići u gostionicu s prijateljima iz mog rodnog kraja, ali najbolja prigoda za druženje bila je poslije nedjeljne mise. Išao sam redovito na misu. Mise su bile na hrvatskome jeziku i to je bila najbolja prigoda za druženje s ostalim Hrvatima. Poslije nedjeljne mise redovito su bila organizirana druženja i zabave.“⁷⁰

Ispitivač: *Jeste li imali slobodnog vremena i kako je izgledao Vaš društveni život?*

Ante Ećimović: „Nisam imao. To je bilo samo kuća – posao. Što ćeš ti kad radiš preko deset sati, kakve ćeš ti imati aktivnosti? Sretan si da štogod pojedesh pa da odmoriš ako imaš kada. Jedino sam obavezno išao na hrvatske mise. I poslije svake mise bilo je organizirano druženje Hrvata u dvorani. Išao sam ja na ta druženja i u Wuppertalu, Berlinu, Düsseldorfu... Pjevalo se i slavilo na

⁶⁸ Usp. Adolf Polegubić, *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2017., str. 254. Vidi i A. Polegubić, *Povratak, integracija ili asimilacija: Razgovori o hrvatskoj dijaspori*, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2005.

⁶⁹ Usp. T. Jurić, *Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Gubimo li Hrvatsku*, Školska knjiga, Zagreb, 2018., str. 112-114.

⁷⁰ Intervju s Ivanom Ećimovićem obavljen 5. 1. 2020. u Velikoj Gorici.

tim druženjima, ali svejedno je bilo opreza jer se znalo da Udba i to promatra. Ljudi su željeli Hrvatsku svim srcem.⁷¹

Ispitivač: *Jeste li imali slobodnog vremena i kako ste ga provodili?*

Iva Kurevija: „Nisam imala baš previše vremena za druženje. Odrađivala sam posao u bolnici i onda nakon toga još sam išla privatno raditi, ‘na crno’. Kasnije je došlo i nešto naših žena pa smo se počeli malo družiti. Većinom su ta druženja bila u crkvi i nakon mise... Bila je hrvatska crkva i redovno sam išla na misu. Ali dolazila su Antina braća i moj stric kod nas doma pa smo eto imali neko društvo.“⁷²

Angažmanom hrvatskih svećenika i hercegovačkih franjevac otvoren je niz centara namijenjenih Hrvatima u svim gradovima u kojima se nalazio velik broj radnika s područja Hrvatske ili Hercegovine. Hrvatski domovi imali su knjižnice, priređivali predavanja o hrvatskome jeziku i književnosti, tribine mladih za vjerske, mladenačke i životne probleme, imali su svoje orkestre, hrvatske narodne nošnje, folklorne skupine hrvatskih djevojaka i mladića.⁷³

„Naša djeca, iako su pohađala njemačku školu, doma su pričali tečnim hrvatskim jezikom i bili su članovi hrvatskog KUD-a i hrvatskih sportskih klubova te su išli na hrvatski vjeronauk. Sve aktivnosti koje su pohađali bile su organizirane od strane katoličke crkve i hrvatskih svećenika. Nama je bilo zaista bitno da ih odgojimo u hrvatskome i katoličkom duhu i da im objasnimo hrvatsku povijest i kulturu.“⁷⁴

Koliko je jaka privrženost hrvatskog iseljništva Crkvi svjedoči činjenica da se uspostavom samostalne Republike Hrvatske i otvaranjem mnogobrojnih ustanova u inozemstvu za pomoć iseljenicima opseg posla hrvatskih katoličkih misija nije smanjio, nego samo još dodatno i povećao.⁷⁵

U očuvanju nacionalnoga identiteta iseljenih Hrvata u Njemačkoj važnu ulogu ima i nastava na hrvatskom jeziku koju od 90-ih godina prošloga

⁷¹ Intervju s Antom Ećimovićem obavljen 9. 11. 2019. u Selinama. Cjelokupan intervju može se pročitati u A. Vujević, n. dj.

⁷² Intervju s Ivom Kurevijom obavljen 28. 4. 2020. u Selinama.

⁷³ Ivan Čizmić – Marin Sopta – Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Golden marketing i Tehnička knjiga Zagreb, 2005., str. 236.

⁷⁴ Intervju s Marom Radoš obavljen 22. 6. 2020. u Selinama.

⁷⁵ Usp. Tomislav Markić, „Pastoralna skrb za hrvatske iseljenike“, *Crkva u svijetu*, 55 (2020.) 3, str. 495-508.

stoljeća organizira Ministarstvo znanosti i obrazovanja.⁷⁶ Ovaj oblik nastave u vrijeme „gastarbajterske ere“ nosio je naziv Jugoslovenska dopunska škola te ju hrvatski iseljenici nisu rado birali zbog mišljenja da se tim putem provodi jugoslovenska propaganda.

5. Iskustvo iseljenice Lucije kao ogledni primjer migracija u Njemačku 70-ih godina prošloga stoljeća⁷⁷

Obitelj: Lucija je rođena 1937. godine u Rami u Hercegovini. U trenutku intervjua ima 81 godinu, udana je i ima jednu kćer. Nakon što joj je umrla majka 1958. godine, ubrzo i otac, odlučila je 1971. preseliti se s mužem u Njemačku.

Odlazak u Njemačku: Kao razlog odlaska navodi težak život na selu i po-tragu za boljim životom, kako kaže, „išli smo trbuhom za kruhom“. Rođena je u obitelji s četvero braće i jednom sestrom. Njezina braća već su živjela u Njemačkoj, u mjestu Bad Zoden am Taunus, blizu Frankfurta.

Snalaženje u Njemačkoj: Pomoć pri preseljenju u Njemačku pružila su joj braća koja su već dulje bila u Njemačkoj. Brat joj je pomogao naći smještaj u barakama na gradilištu, bauštelu, gdje je i njezinu mužu našao posao. U Njemačkoj su živjeli 31 godinu, a u Hrvatsku su se vratili 2002. Vratili su se u kuću koju je njezin muž izgradio za njihovu kćer, koja je pohađala Njemačku školu do 5. razreda te su ju onda poslali stricu u Zagreb. Kao razlog slanja kćeri navodi da se nisu mogli brinuti o njoj. Muž je radio 12 sati na dan, a Lucija u dvjema smjenama, od 7 do 13 te opet od 15 do 20. Vlado je radio u građevini dok je Lucija radila kao čistačica ordinacije i privatne kuće liječnice opće prakse. Na poslu je nakon nekog vremena postala i voditeljica ostalim čistačicama. Dugo joj je trebalo pronaći posao. Nije išla u školu, ni danas ne zna ni čitati ni pisati. Kaže: „Moj muž takve stvari radi za mene.“

Poznavanje jezika i socijalizacija: Pri doseljenju u Njemačku nisu poznavali njemački jezik. Svladali su ga radeći s drugim zemljacima, ali i strancima,

⁷⁶ Usp. Marijana Togonal – Tado Jurić – Marko Raić, *Status hrvatskoga jezika kao čimbenika nacionalnoga identiteta među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj* (u objavi).

⁷⁷ Tado Jurić – Valentina Vrban, „Komparacija procesa migracije Hrvata u njemačku sedamdesetih godina prošlog stoljeća“ (neobjavljen rad).

koji su ga već znali. Kaže da je bilo puno stranaca koji su radili poslove „niže klase“ i da se rijetko mogao vidjeti Nijemac na takvim poslovima. Unatoč tomu što nije imala formalnoga obrazovanja, Lucija i danas solidno govori njemački i bez problema se sporazumijeva s nekolicinom njemačkih prijatelja s kojima se još uvijek telefonski čuje. Međutim, imala je jako malo prijatelja Nijemaca. Većinom su se družili s drugim zemljacima koji su radili i živjeli u istom području. Kada je riječ o prihvaćenosti zajednice, kaže da su bili dobro prihvaćeni, da joj je njezina šefica pomagala pri odabiru dućana jeftinije hrane kao i u odlasku na „sigurnija“ mjesta u Frankfurtu i slično.

Hrvatska tradicija: „Njegovali smo hrvatsku tradiciju“, kaže Lucija. Vjera joj je bila veoma važna. Kako svjedoči, križ, krunica i slika Majke Božje uvijek su bili s njima. Kod kuće su pričali samo na hrvatskome jeziku.

Lucija zaključuje da bi sve ponovila, da dobro živi i da je sve dobro ispalo. Mirovina zarađena u Njemačkoj i više joj je nego dovoljna te nakon 31 godine provedene u Njemačkoj danas sretno živi u Zagrebu s unucima.⁷⁸

Zaključak

Sve intervjuje s našim kazivačima možemo rezimirati na sljedeći način:

1. Životni uvjeti u kojima su živjeli na početku svoga dolaska mnogima su bili teži nego u zavičaju.
2. Osnovni cilj većine bila je što veća i bolja zarada s ciljem da se vrate u rodni kraj ili Hrvatsku i izgrade kuću, kupe traktor te osiguraju što bolje uvjete svojoj djeci.
3. Društveni život sastojao se većinom od nedjeljnoga odlaska na misu na hrvatskome jeziku i druženju nakon mise, često u hrvatskim katoličkim misijama.
4. Iseljenici koji su svoju obitelj zasnovali u Njemačkoj i čija su djeca pohađala njemačke škole nisu rado pohađali jugoslavensku dopunsku školu dok su nastojali djecu učlaniti u hrvatska društva i učiti ih hrvatskoj kulturi i tradiciji.
5. Veliki naponi koje su trpjeli tijekom rada i boravka u Njemačkoj našim su kazivačima ipak bili plodonosni u smislu mirnoga života koji sada

⁷⁸ Usp. isto.

provode u mirovini u svome rodnome kraju. Svi su kazivači potvrdili da im nije žao što su najbolje godine života proveli u tuđini naporno radeći jer imaju osjećaj da su ostvarili svoj zadani cilj.

6. U pripovijedanju svih kazivača istaknuta je velika uloga hrvatskih migrantskih mreža koje su imale ulogu poticajnoga čimbenika pri donošenju odluke o iseljavanju. Te mreže oni doživljavaju kao mrežu kruga prijatelja, susjeda iz zavičaja, rodbine, hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj i sl.
7. Za naše kazivače možemo ustvrditi da su oni primarno ekonomski iseljenici iako su nekima od njih i politički razlozi bili važan motiv iseljavanja.
8. Iako su naši kazivači u starijoj životnoj dobi, podudarnost njihovih sjećanja i priča iz djetinjstva, mladosti i života u Njemačkoj velikim dijelom ukazuje na vjerodostojnost njihovih iskaza.

Dakako, ovaj mali uzorak od šest životnih priča ne može biti reprezentativan za donošenje potpune slike o istraživačkome pitanju, ali vjerujemo da smo pokazali da se metodom oralne historije mogu dobiti relevantni uvidi u promatrano razdoblje kao i korisne smjernice za daljnje istraživanje ove zapostavljene teme.

CROATIAN MIGRANT NETWORKS: AN ORAL HISTORY APPROACH IN EXPLORING THE "GASTARBEITER ERA" OF EMIGRATION

Abstract

Rising unemployment, poor living standards, and general lack of prospects, but also political reasons were the main drivers of emigration from Yugoslavia during the 1960s and 1970s. The focus of this paper is on emigration to Germany from Herzegovina as the region with the highest emigration rate during the communist Yugoslav political framework.

Due to the huge need for the workers and due to the developed migrant networks (family-based or other) the majority of the emigrants decided to go to the Federal Republic of Germany. After their arrival the emigrants are faced with numerous problems, that this paper discusses. The paper is based on the method of oral history and the narrative of six narrators with the aim of acquiring an ethnological and cultural-anthropological picture of the life of the then emigrants, who are in this paper equivalent to the term "Gastarbeiters". One of the aims of the paper is to unveil causes, consequences and motivation for the emigration from the communist Yugoslavia to the Federal Republic of Germany in the period 1960 till 1973 as well as to depict everyday life of the emigrants in Germany. The conclusion of the paper is that the branched Croatian migrant networks were one of the main incentives for the emigration of Croats to Germany.

Keywords: *migrant networks; emigration from Bosnia and Herzegovina; emigration to Germany; oral history; guest workers (Gastarbeiters).*